

«ÉTERNO INRETORNO»: MELANCOLÍA E DESTERRITORIZACIÓN NAS *CÁNTIGAS DE ALÉN* DE JOSÉ ÁNGEL VALENTE¹

MARGARITA GARCÍA CANDEIRA
Universidad de Huelva

RESUMO: O artigo tenta explorar as *Cántigas de alén*, publicadas por José Ángel Valente en 1989, á luz da condición bilingüe e exiliada do seu autor. Neste senso, a colección pode verse como unha elexía peculiar por unha parte da identidade persoal e autorial; a súa perda xera un custo melancólico que impulsa un retorno imposible. Unha linguaxe precaria acaba de conformar unha proposta sobre a identidade galega baseada na desterritorialización, na que a reformulación complexa da *saudade* adquire especial relevancia.

PALABRAS CHAVE: José Ángel Valente, *Cántigas de alén*, desterritorialización, elexía, saudade.

‘THE ETERNAL NO-RETURN’: MELANCHOLY AND DETERRITORIALIZATION IN THE
CÁNTIGAS DE ALÉN BY JOSÉ ÁNGEL VALENTE

ABSTRACT: The article explores *Cántigas de alén*, published in 1989 by José Ángel Valente, in light of the exiled and bilingual condition of its author. In this sense, the collection can be seen as a peculiar elegy for a part of Valente’s personal and authorial identity; its loss generates a melancholic pattern that encourages an impossible return. The premise of a Galician identity based in deterritorialization, in which a complex reformulation of *saudade* acquires a special relevance, is shaped by the precarious language.

KEYWORDS: José Ángel Valente, *Cántigas de alén*, deterritorialization, elegy, *saudade* [homesickness].

¹ Este artigo enmárcase nun traballo en proceso realizado co financiamento dunha bolsa de investigación concedida pola Deputación da Coruña na convocatoria de 2012. Tamén se vincula ao proxecto de investigación «La producción del lugar. Cartografías literarias y modelos críticos» (FFI 2010-15699), financiado polo Ministerio de Ciencia e Innovación.

En «Figura de home en dous espellos», un texto lido na sede compostelá do Club Internacional de Prensa de Galicia en 1997 e recollido no volume dos seus *Ensayos* (2008), José Ángel Valente trata de ofrecer unha explicación crítica da condición dobre, múltiple e dividida á vez, da súa obra poética. Valente comeza empregando a figura borgeana do espello para propoñer unha identidade baseada na distancia respecto a un mesmo que procura a autonomía da linguaxe:

[...] ¿quen é ese eu lonxano que me mira disposto, sexa con frialdade ou con recóndita ledicia, a disecarme? [...] Óllame a min que, en definitiva, non teño existir e non son máis que o seu reflexo nun espello. ¿Cal? Non ten o escritor máis espello que a linguaxe (Valente 2008: 1535).

A dialéctica entre identidade e alteridade xa implícita nesta formulación complícase aínda máis ao enfrontarse co poder multifractante das dúas linguas en que o escritor ourensán constrúe a súa obra, tanto poética como ensaística. O texto, repetido con poucas variacións dous anos máis tarde no seu acto de investidura como Doutor Honoris Causa pola universidade compostelá, acaba por testemuñar unha división íntima; esta é recorrente en escritores bilingües que constitúen *forked tongues* ou «linguas bífidas», por empregar un termo recentemente proposto por Manuela Palacios (2012: 7).² Polo seu emprazamento en dúas (ou máis) literaturas, desafían nocións monolíticas da identidade colectiva baseadas na correspondencia monolóxica entre lingua e nación.³ O texto di así:

² Palacios titula *Forked tongues* unha antoloxía de poetas irlandesas e galegas, entendendo que un trazo constitutivo dos seus proxectos é a conciencia de estar escribindo en linguas minoritarias, ameazadas pola hexemonía lingüística doutra fala (Palacios 2012). Nun artigo sobre Rosalía de Castro, Valente subliña a mesma condición escindida e dual dunha escritora cuxos *Cantares gallegos*, escritos nesta lingua, supoñen o inicio dunha modernidade compartida por un Bécquer que escribía en castelán: «Forma, fundamentación, matriz, la palabra de Rosalía en lengua gallega y en lengua castellana determina, con la de Bécquer, la evolución de lo poético nuestro en toda la latitud peninsular» (Valente 2008: 1340).

³ Helena Miguélez (2009: 273) demostra que nocións teóricas como a do polisistema literario, moi arraigadas nos estudos literarios e culturais do campo galego, no fondo acaban estando traspasadas por esta asociación subxacente.

Nese xogo reflectante de imaxes e de figuras, no que a escritura se constitúe, vexo eu a miña figura de home deliñada en dous espellos, espallada en dúas linguas, nada de dúas adentradas fontes. Figura de home, pois, en dous espellos, un eu que olla e un sí mesmo que ao ser ollado se divide en dúas sombras xemeas [...] Trama, pois, de espellos, trama de espellos escuros que reflectan e dividen en dous a mesma imaxe (Valente 2008: 1537).

A continuación, Valente fala da importancia simbólica dos espellos na súa obra e repasa a súa relación creativa coas dúas linguas subliñando a pegada global da lingua e da cultura galega. Pero o fundamental é que o texto, vinculado a unhas determinadas circunstancias de produción,⁴ tematiza unha escisión á que sen dúbida se vencella o feito absolutamente vital da separación do autor do seu lugar de orixe e da súa lingua, nunha forma de exilio voluntario, permanente e pertinaz que o levará a visitar outros lugares, linguas e literaturas europeas e americanas. Neste sentido, a súa marcha de Galicia pode verse como unha perda consciente e decidida por parte do autor que, porén, impón un custo melancólico cuxa efectividade diferida, subxacente pero eficaz, pode rastrexarse como un eco guadianesco que impregna a súa obra global. Nesta liña interpretativa, poden lerse as *Cántigas de alén* como unha *elexía sui generis* por unha parte da identidade, a sacrificada polo acto de marchar, que persiste dun xeito sombrío e fantasmal ao outro lado do espello. Este impulso elexíaco funda unha estrutura, tanto temática como simbólica e mesmo lingüística, centrada no regreso,⁵ que acaba constituíndo unha tentativa sempre falida de retorno a un fogar problematizado. O emprego dunha linguaxe precaria e impura é solidario cunha refutación da ética da orixe e, nese senso, as *Cántigas* formulan unha proposta desterritorializada sobre a identidade galega mediante unha nostalxia violenta que matiza outras propostas máis tópicas sobre a saudade.

A escisión tematizada en «Figura de home...» atopa múltiples oscilacións nas *Cántigas*; todas elas semellan artellarse arredor da dialéctica entre o home que marchou e aquel que quedou ou puido ter quedado, e que se proxecta como obxecto espectral e escuro dun loito difícil. No clásico «Loito e melan-

⁴ Valente escribe o groso destas pezas a consecuencia dunha conferencia sobre as *Cantigas* de Alfonso X que pronunciou en Xenebra en 1980; serán obxecto dunha edición en 1981. A elas engadiríanse outras compostas máis adiante que serán, finalmente, publicadas conxuntamente en 1989 (Rodríguez Fer 1989: 16-18).

⁵ Así o viron críticos como Rodríguez Fer (1989: 29), Mera Herbello (2002: 145), Fernández Rodríguez (2008: 140) ou Martínez-Falero (2010: 81).

colía», Freud explicaba xa que un compoñente esencial da patoloxía melancólica era a conversión do obxecto perdido en perda do propio eu. Nun segundo movemento, este era lóxica e paradoxalmente recuperado e pasaba a pertencer á identidade post-traumática (Freud 2007: 1093). Algo semellante ocorre co exilio, proposto como un tipo especial de perda desde distintos discursos críticos. Edward Said explica que o exilio actúa como fonte inesgotable de amargura ao aparecer como unha «unhealable rift forced between a human being and a native place, between the self and its true home» cuxa «essential sadness can never be surmounted» (Said 1994: 137). Estamos, pois, ante un sentimento de perda definitiva que semella instaurar un loito sen termo.

O conflito atopa unha modulación especialmente interesante no caso dos exiliados intelectuais que, a diferenza doutros emigrados, posúen decote unhas condicións vitais e materiais de certo privilexio. O mesmo Said (1994: 144 e 139) falaba da necesidade de diferenciar os expatriados que fan de marchar unha decisión activa e positiva e resaltaba as condicións máis dignas dos literatos que deixan o seu país natal por razóns económicas e sociopolíticas; para David Kletter (2011: 10), o exiliado intelectual é tamén obxecto de reproches e autorreproches. Esta problemática non é allea ao caso de Valente, que deixa Galicia (e logo España) na procura dun contorno social e cultural máis estimulante, e que presenta a súa decisión de xeito firme: «eu marchei, fuxín, tal foi o meu xeito de supervivencia», di no texto xa citado (Valente 2008: 1538). Noutras ocasións, a explicación da súa marcha vai unida a unha ostentación de independencia radical: así, fai do «desligamento» a súa «característica persoal» (Valente 2008: 1538) e declara repetidas veces a súa dimensión illada e autónoma no campo cultural e nos movementos poéticos contemporáneos.⁶ Certa sensación de culpa engádese á ambivalencia constitutiva propia do sentimento melancólico da teoría freudiana: non é de estrañar, polo tanto, que o propio Valente se refira ao seu repaso da faceta galega da súa obra e do seu ser como, en 1997, unha «psicoterapia» (Valente 2008: 1554) e, en 1999, unha «confesión» (Valente 2008: 1613).

Ese móbil terapéutico ou confesional impulsa a particular indagación que as *Cántigas* efectúan. Se do Valente que marchou coñecemos a súa potente

⁶ Así, di en «Respuesta a un cuestionario»: «Hay en mí la conciencia de una situación (personal, colectiva) de la que difícilmente podría evadirme. No me siento ligado a ningún movimiento poético» (Valente 2008: 1161). Tamén explica en «Fuera del cuadro»: «Respecto del llamado grupo de los 50, yo me consideraría retratado en él si el retrato se llamase *Retrato de grupo con figura ausente*» (Valente 2008: 1284).

produción poética e ensaística en castelán, o seu posto como profesor universitario en Oxford, o seu traballo como tradutor da ONU en Xenebra e os seus anos en Almería, o outro que quedou ou puido ter quedado continúa a ser o baleiro escuro que se presenta en forma de enigma, como di nunha peza: «sin saber [...] | se a face do enigma non será | nosa face no espello» (Valente 2006: 515). Así, nas *Cántigas* atopamos unha vontade persistente de explorar esoutra identidade non desenvolvida e caracterizada polo latente e potencial. Con frecuencia, o imaxinario acuático do somerxido vincúlase a unha dimensión inconsciente, nunha asociación que posúe longa tradición.⁷ Porén, nestes poemas a ambivalencia da auga prenatal e prelingüística, en que «latexa o verbo», actúa como índice dunha frustración prevista, que devolve a sensación de soidade radical —«señardá»— ao eu no cuarto poema:

Bandeiras sulagadas.
e señardá.
Noite
Latexa o verbo
(Valente 2006: 509)

Non é difícil ver, neste percorrido elexíaco, o eco dun lamento retroactivo polo que non foi. Sen chegar a formular un arrepentimento explícito, composicións como «Homaxe», «Nenia» e sobre todo «Figura» amosan unha especie de desexo retardado que afecta con frecuencia a escritores que comparten unha mesma escisión vital asociada ao exilio. Nun traballo sobre os expatriados na obra de Joyce, Elizabeth S. Jenkins (2010: 66) le o drama *Exiles* (1918), que presenta o retorno dun escritor de éxito ao seu lugar natal, como unha interrogación do autor acerca do que lle tería acontecido de ter regresado definitivamente a Dublín. Unha postura enunciativa certamente semellante acontece en «Homaxe», cantiga dedicada a Rafael Dieste, onde o eu se dirixe á sombra do precursor galego interrogándose sobre as consecuencias derivadas de ter seguido o seu exemplo —«si coma ti morréramos» e «si para sempre as augas navegáramos» (Valente 2006: 521)—, seguindo a tarefa utópica emprendida pola súa xeración:

⁷ Bachelard (2002: 25) vinculaba a auga cunha potente imaxinación material que identificaba profundidade e disolución. A relación da auga co inconsciente ten sido explorada por López Sánchez-Vizcaíno (2006), quen percorre as metáforas empregadas por Woolf, William James, Bergson ou Freud para referirse á estrutura complexa da mente.

e si de mau en mau
 nos díramos a prenda e o sinal
 do teu futuro ou do teu soño
 (Valente 2006: 521)

Se as consecuencias desa fidelidade son descoñecidas, non o son as da súa carencia: un exilio da linguaxe natal que o eu poético comeza lamentando —«si as mesmas verbas foran, | eiquí e agora, nosas» (Valente 2006: 521) e que converte esta fala orixinaria nun depósito remoto (caracterizado polo «desdibuxo» e o «esquenzo») de palabras que, relegadas e esquecidas, acumulan a dor e tórnanse ferintes:

Na fiestra valeira
 deixache qué: un coitelo,
 o gume agudo dunha verba
 pendurada no ar, teu desdibuxo
 e tua côr de esquenzo.
 Latexa a frol do ar.
 (Valente 2006: 521)

Esta actitude ten diversas modulacións: o lamento polo que se frustrou mesmo antes de nacer atopa na imaxe do paxaro, emblema valentino do canto poético, unha cristalización do non nado. Así, en «De amigo» cántase a «os paxaros | que endexamáis voaron | das miñas maus ao día» (Valente 2006: 525). En «Nenia», a mesma nostalgia retrospectiva sobre o que o eu puido ter sido complétase cun retorno «ó neno que fun, que son» (Valente 2006: 523).

Pero sen dúbida é «Figura» a composición onde este canto elexíaco polo que un non foi acada unha expresión máis evidente. Valente semella percibir á perfección a negatividade consubstancial á *figura*, tal como a teorizou Eric Auerbach (1998) no seu ensaio clásico.⁸ Non debe pasar desapercibida unha esencial liña de continuidade simbólica coa verba ferinte do poema anterior, coa mención do «coitelo da door que non fumos» que deriva a súa capacidade lesiva da violencia causada pola súa negación ou solapamento:

⁸ A propósito do que Jiménez Heffernan (1999) subliña «la asimilación entre figura retórica y aberración, entre forma y disipación, tropo y transformación».

De todo o que non fun
ficou a ausencia,
máis real que nos mesmos.

Coitelo da door do que non fumos,
fondo ferir o pranto do non nado.

Outeiros onde vín o moucho lonxe,
corredoiras da noite e sombra sombreada
a dos meus eus sen mín fuxidos.⁹

Camiño que non fixen,
amor que non amei e nome cego
de mín que ardeu sen terme sido dado.
(Valente 2006: 523)

Esta indagación vai evidentemente unida a un exercicio de retorno e recuperación que, como xa se adiantou, resulta altamente problemático. Á posición crítica de Valente fronte a toda noción esencialista de orixe engádese a conciencia do autor sobre as causas que o moveron o exilio e sobre as carencias da terra natal, e esa lucidez impide calquera idealización acrítica. É sabido que o soño da volta actuou como tropo compensatorio para moitas comunidades exiliadas, desde o desterro bíblico ata os escravos estadounidenses e caribeños, como explican Allatson e McCormack (2008: 13); tamén para Said (1994: 146) o exilio pode xerar un narcisismo compensatorio que acaba forxando unha especie de fetiche. Porén, Valente converte a distancia xeográfica en distancia crítica que impide tal sublimación. É revelador que, no seu artigo «Poesía y exilio», onde reflexiona sobre o exilio como condición ontolóxica que identifica a poesía e o ser humano cunha mesma condición de estrañamento radical, escolla o exemplo de Cernuda, que fixo bandeira da súa expatriación, e que cite profusamente «Peregrino», unha composición de *Desolación de la Quimera*, de 1962, que enuncia a firme vontade cernudiana de non volver xamais (Valente 2008: 688). No que toca á súa relación con Galicia, é indicativo que Valente identifique Santiago, e non Ourense, como «el lugar del retorno, lugar hacia el que se va y al que se vuelve siempre» (Valente 2008: 1532). Varios feitos biográficos testemuñan a «relación de amor-odio que lo llevó a ve-

⁹ Optouse por reproducir a grafía orixinal dos textos valentianos.

ces a los límites del repudio» (Rodríguez Fer *et al.* 2012: 123) coa súa cidade natal:¹⁰ un vínculo de ambivalencia que, como no caso de Joyce con Dublín, acabou nun desencontro definitivo cando o pregón enviado para o magosto resultou criticado polos medios xornalísticos da cidade. Nun artigo sobre Bunin, Valente empregaba o tropo da casa, tan significativo pola súa connotación tradicional de habitabilidade e pertenza, para reflexionar sobre a miseria dun fogar que frustra o seu morador: «Es un terrible destino el exilio; tal vez más terrible para un artista» dicía, para engadir: «Pero, sin duda, es preferible cuando, como dice la sabiduría oriental —Bunin lo repitió una vez, “la casa es estrecha e impura”» (Valente 2008: 918).

O regreso simbólico emprendido en *Cántigas* faise cargo desta carga ambivalente e asume a precariedade como trazo constitutivo.¹¹ O propio Valente explica que o regreso ao galego foi máis ben un regreso do galego a el, que se configura como unha volta do reprimido latexante que adopta unha imaxinería acuática, en liña coa conexión entre líquido e subconsciente xa apuntada:

Nembargantes, o galego ficou en min latexante e xurdiu ou rexurdiu cando os deuses, que todo o poden, o ben quixeron. Tal é a raigame do meu bilingüismo, que non o propoño, ben craro fique, como unha mostra ideal. Limitome a describilo como un feito ou coma un fado, en todo caso o meu fado (Valente 2008: 1539-1540).¹²

Esta imaxinería é sen dúbida solidaria do exercicio de mitificación emprendido para converter Ourense en «Augasquentes», valéndose dunha imaxinaria etimoloxía (Valente 2008: 1537). Pero sobre todo estas verbas de Valente son interesantes porque informan da potencialidade móbil e dinámica da auga

¹⁰ Rodríguez Fer percorre os episodios dun desencontro vital nunha sección significativamente titulada «Los litigios con Ourense» (Rodríguez Fer *et al.* 2012: 123 e ss.).

¹¹ Así o ve tamén Fernández Rodríguez (2008: 145), que fala dun «exilio de imposible solución o regreso, que niega o rechaza el punto de partida y establece como referencia una realidad paralela de carácter mítico».

¹² Na versión deste texto pronunciada en 1999, afondará nesta imaxe que apunta á lingua como instrumento de exploración no somerxido: «Cada unha das linguas consénteme dicir, gracias ós seus ritmos e ó seu particular espírito, cousas afondadas en min que a outro xamais podería facer vir á superficie. Ésta é a súa singularidade. Máis hai tamén entre elas unha solidariedade ou, por así dicilo, unha certa complicidade. De tal xeito que o meu vencilamento indeleble ao mundo galego ten sido mantido tanto en lingua galega como en lingua castelá» (Valente 2008: 1613).

na configuración da súa noción identitaria. A auga, que nega todo estatismo e é por definición nómade, impulsa as estratexias de desterritorialización empregadas nas *Cántigas*. A condición resistente do desprazamento vén sendo enfatizada por certas correntes de pensamento crítico, que ven como a ruptura do vínculo entre territorio e individuo, a través da permanencia e a pertenza, desafia o control do poder. Xa De Certeau (1988: 93) atopaba nos paseos urbanos sen rumbo un xeito de escapar á efectividade panóptica da burocracia, e Hardt e Negri (2000: 213) defenden o éxodo e a deserción como formas de loita de clase contra a posmodernidade imperial. Son especialmente interesantes as reflexións de Deleuze e Guattari (2010: 38) sobre a desterritorialización e a nomadoloxía, que fundan un lugar de enunciación baseado nunha soidade que, porén, está próxima a unha comunidade potencial. O emprazamento constantemente movedido destas prácticas enlaza coa natureza sempre diferida do *alén* que da título á obra valentiana. O alén supón un traspaso da lóxica convencional e nese senso instaura un pensamento aporético que trata de invalidar dicotomías como a de ir ou quedar ou a de pertencer ou non a un determinado lugar. Nesta lóxica suspendida, a distancia acaba convertida nun xeito máis radical de pertenza, como enuncia certeiraamente un verso da quinta cántiga: «Terra allea e máis nosa, alén, no lonxe» (Valente 2006: 511). Probablemente sexa a terceira composición a que module máis claramente esta tentativa de anular a partida para así suspender a ambivalencia consubstancial á marcha:

Escoita, mai, voltei.

Estou no adro
onde aquel día o grande corpo
do meu abó ficou.
Inda oio o pranto.

Voltei. Nunca partira.

Alongarme somente foi o xeito
de ficar para sempre.
(Valente 2006: 509)

A mesma dialéctica irresolta está presente na creación neolóxica de verbas como «inseparación» ou «inretorno». A cántiga quinta instala o nacemento da voz nunha unión erótica cun corpo aberto e profundo, nun acontecemento

que semella requirir a permanencia: «no achegamento | e na inseparación, no eixo | do día e maila noite, | de ti e de min. | Fiquei, fun ti» (Valente 2006: 511). Pero a última composición, «Cántiga do eterno inretorno», indica o carácter fracasado do retorno que o poemario executa unha vez coñecida a dimensión inalcanzable do alén:

Quero ficar así, solo, no lonxe,
sen ninguén, sen nadie,
paxaro que no ar infindo voa,
no baleiro do ar
cara ó hourizonte onde xamais se chega,
e nunca xa poder —ficar así
voltar á orixe para sempre borrada.
(Valente 2006: 537)

Pero o alén tamén fai referencia ás tensións da linguaxe empregada polo poeta. A propósito da variedade do alemán empregada por Kafka en Praga, Deleuze e Guattari (1983: 23) falan dunha lingua que vai *alén* do concepto, marcando «a movement of the language towards its extremes, toward a reversible here and beyond». O mérito do autor xudeu sería o de cultivar unha *literatura menor* baseada na explotación da pobreza inherente á variedade, minoritaria, do alemán que falaba a comunidade xudía de Praga. Algo semellante fai Valente, que traslada a oralidade e a variabilidade dialectal a un galego que queda contaxiado da impureza consubstancial a toda noción de orixe. A particular modalidade lingüística das *Cántigas* ten sido estudada por Rábade Villar, quen subliña a súa intraducibilidade (Rábade Villar 2009); pola súa banda, Mera Herbello destaca o emprego do dialecto oriental, recoñecible en termos como ‘decir’, ‘mau’, ‘ouvíñ’, ‘ialba’ ou ‘señardá’, distanciados da norma polo de entón xa establecida (Mera Herbello 2002: 154). Esta reticencia implícita contra o carácter constrictor da norma (inherente aos imperativos de normalización e normativización) supón ao tempo un xeito de resistencia contra o control da lingua que exercen os mecanismos institucionais e, neste senso, supón outro cuestionamento da asociación entre lingua e nación ou estado.

A precariedade da lingua ten máis consecuencias: o cultivo dunha lingua danada mostra as feridas da opresión, que son dobres: á institucional engádeselle o afastamento persoal do galego que, porén, estaba na orixe e mantívose latente e somerxido. A impureza do galego valentiano atopa no caso de Samuel Beckett outro paralelismo: os críticos explican que este atopara no francés unha fuxida dos hábitos da lingua nativa e un despoamento de calquera infle-

xión estilística (Sindicicé 2011: 164). Os vínculos entre as poéticas de ambos os autores foron estudados por Mayhew, pero atopan unha nova concomitancia na condición bilingüe de dous poetas que cultivan o que o crítico estadounidense denomina unha escritura residual caracterizada por un «ascetic sensibility and austere minimalism» (Mayhew 2007: 233). Valente volve ao galego desde unha posición enunciativa que, así, cumpre á perfección o imperativo desterritorializador de ser *un estranxeiro na propia lingua* (Deleuze e Guattari 1983: 26). É evidente a conexión esencial coa tradición de estranxeiría radical que, no que toca á literatura e cultura galegas, atopa na formulación rosaliana «estranxeira na súa patria» (Castro 1976: 195) unha matriz xerminal básica. Non sería demasiado arriscado suxerir que é precisamente a figura de Rosalía, á que Valente identifica antonomasicamente co deslumbramento e coa poesía (Valente 2008: 1339; 2006: 237), un dos reflexos que lle devolve o espello escindido da súa identidade autorial. Na cántiga dedicada a ela, a súa influencia dáse como unha especie de retorno —«volveu no aire» e o seu corazón semella ser un depósito simbólico de melancolía (Valente 2006: 527). Porén, o máis significativo é o emprego dun verso rosaliano —«Ahí va la loca soñando», incluído en *En las orillas del Sar*— para asegurar a vixencia dunha sombra feita tamén de contrarios e caracterizada polo seu constante peregrinar:

Ahí va la loca
soñando.
E vas, e aínda vas
do soño escuro polo eixido, tola
de noite e señaída.
Nas sombras, soia,
acesa, branca
sombra, sombra túa e de nós.
(Valente 2006: 527)

A postulación dunha modalidade específica de saudade, a *señaída*, está sen dúbida unida a esta refutación tácita do apego estático a un pasado idealizado. No pregón que causaría o seu afastamento definitivo de Ourense, Valente compensa o movemento de atracción con un de distanciamento:

Tener saudade es tener soledad, tener soledad de algo a lo que se quisiera a la vez volver y no volver, porque la saudade aleja y acerca, separa y aproxima, es decir, nos pone ante las cosas a la distancia necesaria para verlas mejor y nos une a ellas con una nueva y acaso ya no precedera vinculación (Valente 2008: 1147).

Noutras ocasións, a distancia tórnase violencia, como no ensaio, xa mencionado, sobre Rosalía, cuxa soidade faise derivar dun sentimento de humillación que acaba xerando un potencial emocional absolutamente ambivalente: «Rosalía amó y odió. Odió del mucho amor que tuvo» (Valente 2008: 1341). É evidente que a énfase no compoñente ambiguo, e mesmo furioso da vinculación emocional coa comunidade, se afasta sobradamente das postulacións sobre a saudade propostas por Piñeiro (1984). A casa vén sendo o símbolo no que converxen postulacións identitarias baseadas na pertenza e na territorialización, e que teñen nunha palabra fortemente referencial, un pilar básico das súas formulacións poéticas. Fronte ao impulso reterritorializador dos rexionalismos, as cántigas valentianas pertencen a unha tradición desterritorializada de particular relevancia na literatura e cultura galegas. Non é casual que un ensaio que trata de percorrela leve como nome un verso de Beckett especialmente significativo ao respecto: *Fogar impronunciabile* (Rábade Villar 2011). A vocación premeditadamente falida da linguaxe súmase a un retorno ao fogar que permanece sempre nun alén móbil. Precisamente na calidade interminable do loito que impón a separación, cifraron Derrida (1996), Ziarek (1996) as súas reformulacións da teoría freudiana: sen dúbida estas atopan no *eterno inretorno* que as cántigas tentan unha manifestación crucial.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALLATSON, Paul; MCCORMACK, Jo (2008). «Introduction». *Exile Cultures, Misplaced Identities*. Amsterdam & NY: Rodopi, 10-32.
- AUERBACH, Eric (1998). *Figura*. Madrid: Trotta.
- BACHELARD, Gaston (2002). *El agua y los sueños*. México: Fondo de Cultura Económica.
- CASTRO, Rosalía de (1976). *Poesías*. Vigo: Patronato Rosalía de Castro.
- DE CERTEAU, Michel (1988). *The Practice of Everyday Life*. Berkeley & LA: University of California Press.
- DELEUZE, Gilles; GUATTARI, Félix (1983). «What Is a Minor Literature?». *Mississippi Review*, 11.3, inverno-primavera, 13-33.
- DELEUZE, Gilles; GUATTARI, Félix (2010). *Nomadology. The War Machine*. Seattle: Wormwood Distribution.
- DERRIDA, Jacques (1996). «By Force of Mourning». *Critical Inquiry*, 22, 171-192.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Manuel (2008). «José Ángel Valente, el exilio como raíz». Claudio Rodríguez Fer (ed.). *Valente: el fulgor y las tinieblas*. Lugo: Axac, 139-151.
- FREUD, Sigmund (2007). «Duelo y melancolía». *Obras completas*, vol. 2. Madrid: Biblioteca Nueva, 2090-2100.

- HARDT, Michael; NEGRI, Antonio (2000). *Empire*. Cambridge & London: Harvard University Press.
- JENKINS, Elizabeth Speight (2010). «*Faithful Departed*»: *Tracing the Themes of Exile and Betrayal through James Joyce's Dubliners, A Portrait of the Artist as a Young Man, and Exiles*. Tese presentada na North Carolina State University, 8 de xuño. [En liña] [12 decembro 2012]. <<http://repository.lib.ncsu.edu/ir/bitstream/1840.16/1327/1/etd.pdf>>.
- JIMÉNEZ HEFFERNAN, Julián (1999). «Con la presencia y la figura». *Revista de Libros*, 34, outubro. [En liña] [20 febreiro 2013]. <<http://www.revistadelibros.com/articulos/con-la-presencia-y-la-figura>>.
- KETTLER, David (2011). «The Study of Intellectual Exile: A Paradigm». *Key Issues in Modern Sociology. Liquidation of Exile: Studies in the Intellectual Emigration of the 1930s*. London & NY: Anthem Press, 9-31.
- LÓPEZ SÁNCHEZ-VIZCAÍNO, María Jesús (2006). «The Waters of the Mind: Rhetorical Patterns of Fluidity in Woolf, William James, Bergson and Freud». Frederico Pereira (ed.). *Proceedings of the 22nd International Conference on Literature and Psychoanalysis*. Lisboa: ISPA, 65-74.
- MARTÍNEZ-FALERO, Luis (2010). «Las Cántigas de alén de José Ángel Valente: tradición y ruptura de la poesía gallega». *Madrygal*, 13, 79-87.
- MAYHEW, Jonathan (2007). «Fragments of a Late Modernity: José Angel Valente and Samuel Beckett». *Comparative Literature*, 59, verán, 228-40.
- MIGUÉLEZ, Helena (2009). «Alternative Values: From the National to the Sentimental in the Redrawing of Galician Literary History». *Bulletin of Hispanic Studies*, 86, 271-292.
- MERA HERBELLO, Heitor (2002). «Análise crítica das *cantigas de Alén* de José Ángel Valente». *Revista de Lengua y Literatura Catalana, Gallega y Vasca*, 8, 139-156.
- PALACIOS, Manuela (ed.) (2012). *Forked Tongues. Galician, Basque and Catalan women's poetry in translations by Irish Writers*. Bristol: Shearsman Books.
- PIÑEIRO, Ramón (1984). *Filosofía da saudade*. Vigo: Galaxia.
- RÁBADE VILLAR, María do Cebreiro (2009). «Los límites del poema no son los límites del mundo: una lectura de *Cántigas de alén*». *La Págin*a, 78-79, 129-139.
- RÁBADE VILLAR, María do Cebreiro (2011). *Fogar impronunciable. Poesía e fantasma*. Vigo: Galaxia.
- RODRÍGUEZ FER, Claudio (1989). «La poesía gallega de José Ángel Valente». José Ángel Valente, *Cántigas de alén*. Barcelona: Àmbit Serveis Editorials, 9-54.
- RODRÍGUEZ FER, Claudio; AGUDO, Marta; FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Manuel (2012). *Valente vital (Galicia, Madrid, Oxford)*. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións e Intercambio Científico da Universidade de Santiago de Compostela.
- SAID, Edward (1994). «Reflections on Exile». M. Robinson (ed.). *Altogether Elsewhere: Writers on Exile*. Boston: Faber & Faber, 137-149.
- SINDIČIĆ SABLJO, Mirna (2011). «Beckett's Bilingualism, Self-Translation and the Translation of His Texts into the Croatian Language». *JoLIE*, 4, 163-179.

- VALENTE, José Ángel (2006). *Obras completas*. Vol. I. *Poesía y prosa*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, Círculo de Lectores.
- VALENTE, José Ángel (2008). *Obras completas*. Vol. II. *Ensayos*. Barcelona: Galaxia Gutenberg, Círculo de Lectores.
- ZIAREK, Eva Płonowska (1996). *The Rhetoric of Failure: Deconstruction of Skepticism, Reinvention of Modernism*. Albany: State University of New York UP.